

СТАВЛЕННЯ ДО ГРОШЕЙ, МОНЕТАРНІ УСТАНОВКИ І ЦІННОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ**А.В. Шамне**

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи та психології,
Національний університет біоресурсів та природокористування України
shamne@ukr.net

Шамне А.В. Ставлення до грошей, монетарні установки і цінності сучасної молоді України. У статті представлено аналіз монетарних установок і цінностей, а також ставлення до грошей сучасної молоді України. Наведено результати теоретичної, змістовної, емпіричної та конвергентної валідності шкали «Монетарні установки та цінності» авторського тест-опитувальника «Psychosocial Development of Adolescents». На основі результатів діагностики описано нормативні показники за шкалою. Представлено особливості монетарних настанов і цінностей різних вікових, гендерних та соціальних груп сучасної молоді України, а також явища взаємодії різних факторів детермінації монетарних цінностей. Описано індивідуально-типологічні характеристики особистості, яка має високі показники за шкалою. Виявлено залежність між рівнем монетарних цінностей і локусом контролю. Розглянуто питання щодо впливу монетарних установок на розвиток особистості та їх ролі в процесі соціалізації.

Ключові слова: монетарні цінності, ставлення до грошей, локус контролю, підлітковий вік, юнацький вік, стандартизація, валідність.

Shamne, A.V. Attitude towards money, monetary installations and values of modern youth in Ukraine. The article presents the analysis of monetary installations and values, as well as the attitude to the money of modern youth in Ukraine. It has presented the results of theoretical, substantive, empirical and convergent validity scales "Monetary installation and value", questionnaire test copyright "Psychosocial Development of Adolescents". On the base of the empirical results of the diagnosis, normative indicators on a scale have been described. Our investigation also describes the features of monetary attitudes and values of different age, gender and social groups of the modern youth in Ukraine and also the phenomenon of interaction of various factors determination of monetary values. Individual-typological characteristics of adolescence with high scores have been presented. Dependence between level of monetary values and control locus has been revealed. The questions of the influence of monetary installations on the development of the individual and their role in the process of socialization have been considered. The obtained results reflect the sociocultural tendencies of the formation of a new generation of youth, which seeks to make a career, provide themselves with material, achieve independence, establish themselves in their own eyes and in the society. Increasing the personal significance of monetary systems and values in adolescence and youth is inextricably linked with their transformation into the purpose and motive of life, which requires special attention of psychologists and educators.

Keywords: monetary values, attitudes to money, locus of control, adolescence, standardization, validity.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві монетарні цінності, установки і відносини визначають не тільки зміст і спосіб реалізації основних потреб, але і життєві плани, стосунки, етичні норми і навіть критерії особистісної зрілості людини. Вони суттєво впливають на розвиток особистості (Goldberg H., Lewis R.T., 1978; Holmes J., 1998; Furnham A., Okamura R., 1999) та стосунки між людьми (Маданес К., 1998; Coleman J. W., 1992). На думку А. Дейнеки, ставлення до грошей є компонентом економічної свідомості, а отже, і свідомості в цілому [3]. Новітні публікації як західних, так і російських та українських вчених (О. Дейнека, О. Нікітіна, М.Семьонов, А. Фенько, Л. Шеберг, М. Сімків та ін.) свідчать про те, що дослідження монетарних цінностей, установок та ставлення особистості до грошей виявляється все більш затребуваним проблемним полем досліджень.

В західноєвропейській, американській психології виконано ряд досліджень, які пов'язані із ставленням людей до грошей [11; 12], виділенням грошових типів особистості [7], вивченням значущості монетарних цінностей і психічних розладів, пов'язаних з грошима [11]. Однак, більшість цих досліджень виконані у межах економічної психології і недостатньо висвітлюють індивідуальні та вікові аспекти цієї проблеми. Існує велика кількість феноменів стосовно монетарних цінностей та ставлення до грошей, які неможливо пояснити лише з економічно-раціональної точки зору.

У дослідженнях матеріальних (монетарних) цінностей молоді як психологічного утворення підкреслюється, що їх домінування призводить сучасне суспільство до реального знецінення окремої особистості. Ускладнення перебігу процесу економічної соціалізації підростаючого покоління нерідко призводить до виникнення неконструктивного ставлення до грошей [5]. Тому залишається багато питань щодо впливу монетарних установок на розвиток особистості, їх ролі в процесі соціалізації тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «money Attitude» у західноєвропейській та американській психології у дослівному перекладі звучить як грошова установка або ставлення до

грошей. У вітчизняній психології цей термін збігається з поняттями «монетарні цінності», «ставлення до грошей», «монетарні настанови», «монетарні мотиви», «матеріальні цінності». Ці феномени розглядають, з одного боку, як *соціальні установки*, а, з іншого боку, як елементи системи *ставлення особистості* до навколишньої дійсності. Ми розуміємо психологічний зміст монетарності як систему монетарних цінностей і норм поведінки, монетарних соціальних установок і стереотипів особистості.

Проблематика монетарних установок і ставлення до грошей виникла у нашому дослідженні як один з аспектів розробки концепції психосоціального розвитку особистості та створення україномовного тест-опитувальника «Psychosocial Development of Adolescents» (PDA) [9]. В результаті факторизації даних (вибірка – 1544 учасника представлена у таблиці 3) у структурі психосоціального розвитку було виділено шість компонентів (шкал), які пояснювали 58,9 % дисперсії даних [9]. Як показали результати, значне місце у структурі базових переконань особистості належить її монетарним настановам і цінностям.

Тому **метою** цього етапу дослідження є аналіз теоретичної та конвергентної валідності цього показника і аналіз на цій основі особливостей монетарних настанов і цінностей різних вікових, гендерних та соціальних груп сучасної молоді України.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Фактор «Монетарні установки та цінності» пояснює 6,22 % дисперсії даних (при $p < 0,05$). До нього алгоритмом було віднесено чотири прямих і одне зворотне питання: 1) Обираючи роботу або якесь заняття, я вибрав (ла) би те, де більша матеріальна винагорода (+) (факторна вага – 0,517); 2) Головне в роботі – це скільки за неї платять (+) (0,512); 3) Мати матеріальний достаток важливіше, ніж жити в гуманному і справедливому суспільстві (+) (0,499); 4) Я вчився б старанніше, якби був упевнений, що отримаю плату (винагороду) за мої зусилля (+) (0,431); 5) Можливість творчої самореалізації важливіша, ніж високооплачувана робота (–) (0,400). Група тверджень цієї шкали демонструє спрямованість особистості на матеріальні досягнення, орієнтацію на зовнішні мотиватори активності. Зміст фактору свідчить про прагматизм, перевагу практичних та матеріальних досягнень над духовними цінностями, меркантильний інтерес, орієнтацію на зовнішні атрибути привабливості.

Теоретична валідність тверджень фактору відображує два аспекти:

1) утилітарність – прагнення мати користь, вигоду, прагматизм, прагматичність – орієнтація на матеріальне забезпечення (питання № 1, 2, 4);

2) вибір на користь монетарних (матеріальних) цінностей на противагу духовним (гуманне суспільство, творча самореалізація, пізнавальний інтерес) – питання № 3, 5.

Зміст *першої частини* фактору (утилітарність) відображує орієнтацію на гроші як один з мотивів соціальної поведінки. Матеріальні (інструментальні) винагороди мотивують людей, коли вони відчують, що їх поведінка призводить до деяких зовнішніх результатів, таких як гроші, подарунки, матеріальні заохочення тощо. Теоретики розвитку описали цю мотивацію як стадію конкретних операцій (Piaget, 1972), інструментальну (Kohlberg, 1976), імперську (Kegan, 1982) та оппортуністичну (Loevinger, 1976). Це джерело мотивації об'єднує відчужену і обачливу (за розрахунком) включеність (Etzioni, 1961), теорію обміну (Barnard, 1938), легальну слухняність та зовнішні нагороди (Eatz and Kahn, 1978). Аналогічні мотиви описано як потреба сили (McClelland, 1961; Murray, 1964), потреба безпеки (Maslow, 1954) або як пізні стадії потреби існування (Alderfer, 1969). В аналогічних термінах психологи описували також зовнішню мотивацію (Bandura, 1986; Deci 1975; Staw 1976), матеріальні спонуки (Barnard 1938) тощо [8].

Концептуалізація *другої частини* змісту фактору можлива на основі концепцій, які так чи інакше інтерпретують зв'язок орієнтації на матеріальні блага з поняттями особистісна зрілість, самоактуалізація, психологічне благополуччя. На думку К.А. Абульханової-Славської, ставлення людини до матеріальних благ є одним з критеріїв особистісної зрілості. Особистість можна назвати зрілою, якщо вона здатна встановлювати свій "поріг" задоволеності матеріальними потребами і починає розглядати їх як одно з умов життя, спрямовуючи свої життєві сили на інші цілі [1]. У дослідженнях Дейнеки О.С. [3], Семенова М.Ю. [6], Фенько А.Б. [7], Lynn M. [10] доведено, що для особистісно зрілих людей гроші є периферичним фактором життя, її інструментальною стороною, засобом, а не метою. У незрілих людей гроші частіше є головним фактором та умовою життя, тобто відбувається встановлення рівності життя та грошей (генералізація можливостей грошей як засобу

життя). Прагнення зробити життя більш забезпеченим, змінити своє матеріальне становище та гроші займають високе місце у системі цінностей. У дослідженні Фенько А.Б. [7] показано, що досліджувані, що мають більш низький рівень грошових домагань продемонстрували більшу задоволеність життям та більш низький рівень стресу. Висновки Дейнеки О.С. [3] стосовно викладачів ВНЗ, Фенько А.Б. [7] – стосовно дітей, Lynn M. – стосовно вивчення людей з економічно розвинених країн [10] продемонстрували майже подібні результати.

Дослідження, проведене Н. Лекес (Lekes) з колегами на американській, канадській і китайській вибірках підлітків, показало, що незалежно від культурної приналежності підлітки з високим вираженням внутрішніх цілей відрізняються більшим психологічним благополуччям і меншою кількістю психологічних проблем, ніж підлітки, що слабо прагнуть до досягнення цілей внутрішнього характеру (Lekes et al., 2009). Люди, у яких зовнішні прагнення до грошей, слави і привабливої зовнішності переважають над цілями особистісного зростання (самоактуалізації), міжособистісних стосунків і допомоги людям, відрізняються меншим психологічним благополуччям, ніж люди, у яких внутрішні цілі переважають над зовнішніми (цит. за [2]).

Дослідження показали, що в складних умовах діяльності високу самооцінку і почуття компетентності зберігають ті люди, які, крім очікуваної зовнішньої винагороди (у тому числі у вигляді грошей), здатні створювати внутрішнє почуття винагороди і досягнення успіхів у ході здійснюваної діяльності. Це узгоджується з рядом досліджень, в яких доведено, що орієнтація на зовнішні ознаки благополуччя (гроші, слава), за рахунок внутрішнього – особистісного зростання, спілкування та приналежності до групи, пов'язана зі зниженням суб'єктивної вітальності (Kasser, Ryan, 1993) [2]. Доведено, що на ставлення людини до грошей більший вплив мають *індивідуально-психологічні характеристики*, ніж соціальні та те, що формування усвідомлених норм використання грошей та монетарних соціальних настанов відбувається у періоди 15-20 та 27-30 років [4].

Уточнення феноменологічної картини отриманого фактору та визначення *конвергентної валідності* шкали відбувалося на основі запропонованої Д.Т. Кембеллом та Д.В. Фіске процедури оцінки «конвергентної та дискримінантної валідності». Використовувалася батарея з 25 методик (повний перелік див. у [9]), з яких конвергентними до *високих показників* за шкалою є ознаки виявилися 10 методик, представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники конвергентної валідності фактору «Монетарні цінності»

Методики	Кореляційні зв'язки ($p < 0,05$, $p < 0,001^*$)
Акцентуації характеру (Г.Шмішек)	Збуджена (0,3*) акцентуація
16-факторний опитувальник (Р. Кеттела)	В (-0,28*), J (0, 29*)
Тест структури інтелекту Р. Амтхауера	Субтест 1 (- 0,29*)
Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. С. Бубнова)	Високий матеріальний добробут (0, 37*)
	Високий соціальний статус, управління людьми (0,37*)
	Спілкування (- 0,35*)
Опитувальник для визначення джерел мотивації (MSI) (Д. Барбуто, Р. Сколл)	Інструментальна мотивація (0,4*), зовнішня концепція Я (0, 37*)
Методика Ціннісні орієнтації (М.Рокич)	Цінності прийняття (0, 34*)
Стиль поведінки у конфлікті (К. Томас)	Суперництво (0,35*)
«Самоактуалізаційний тест»САМОАЛ	Орієнтація у часі (-0,27*)
Шкала базових переконань (Р. Янов-Бульман)	Прихильність світу – BW (-0,28*),
«Біографічний опитувальник» (BIV)	FAM – несприятливий вплив сім'ї (0,29*)
Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (Д.Леонтьев)	Процес життя (-0,24)

Серед індивідуально-типологічних характеристик особистості, яка має *високі показники* за шкалою переважають збуджена акцентуація характеру, низький рівень вербального інтелекту за Р. Кеттелом (фактор В у підлітків) та Р. Амтхауером (субтест 1). Це свідчить про те, висока орієнтація на гроші переважно притаманна підліткам, які мають труднощі у навчанні, ускладнення у розв'язанні абстрактних задач, аналізі та узагальненні вербального матеріалу, вузький спектр інтелектуальних

інтересів, уповільненість навчання. У цих підлітків фактор J («обережний індивідуалізм») свідчить про схильність діяти індивідуально, замкненість, неприйняття групових норм.

У структурі цінностей (методика Бубнової С.С.) ключове місце займають цінності матеріального забезпечення (0,37) та високого соціального статусу (0,37) при низькій орієнтації на цінності спілкування (-0,35). Переважають зовнішні мотиви: інструментальна мотивація (0,4), цінності прийняття, зовнішня концепція Я (0,37) (опитувальник Д. Барбуто, Р. Сколл). У соціальній поведінці наявна схильність до суперництва у конфліктах (за Томасом).

Високі показники за шкалою корелюють із зверненістю у минуле, завищеним прагненням до досягнень, невпевненістю (шкала «Орієнтація у часі» тесту САМОАЛ). Це підтверджують зворотні зв'язки за шкалою ВВ «Прихильність світу» (-0,28) опитувальника Р. Янов-Булман. Зворотній зв'язок зі шкалою «Процес життя» (-0,24) тесту СЖО (Д.О. Леонтьєв) свідчить про незадоволеність своїм життям. Детермінантою монетарної мотивації є вплив умов сімейного середовища; на ставлення до грошей впливають несприятливий вплив сім'ї (0,29) («Біографічний опитувальник»).

На основі теоретичної, змістовної та конвергентної валідності було визначено характеристики респондентів з високим (7-9 балів) та низьким рівнем монетарних цінностей (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристики показників фактору «Монетарні установки та цінності»

Висока оцінка (7-9 балів)	Низька оцінка (1-3 бали)
Висока утилітарність, прагматичність, орієнтація на матеріальне забезпечення, вибір на користь матеріальних цінностей та високого соціального статусу, високий меркантильний інтерес. Гроші є головною ознакою успішного життя. Орієнтація на зовнішні ознаки благополуччя (гроші, престиж, матеріальні заохочення) за рахунок спілкування, допомоги людям та приналежності до групи)	Низький прагматизм, низький рівень домагань, відсутність вираженого прагнення до матеріального забезпечення, кар'єри, високого становища в суспільстві. Ставлення до грошей як до засобу, а не мети життя. Мотиви спілкування, допомоги людям, приналежності до групи, особистісного зростання переважають над прагненням до грошей, кар'єри, зовнішніх атрибутів привабливості

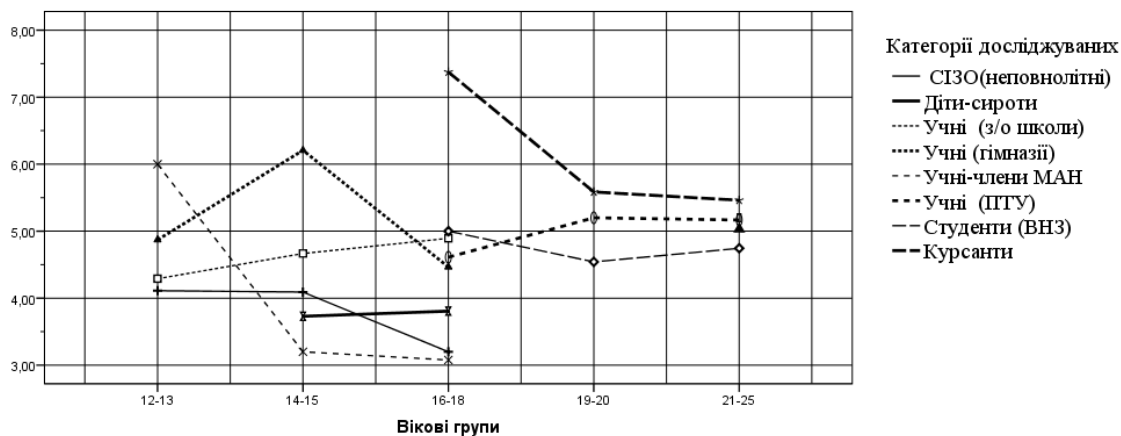
У табл. 3 представлені групи та категорії досліджуваних, які брали участь у діагностиці і їх нормативні показники за шкалою «Монетарні установки та цінності» (вибірка – 1544 учасника).

Таблиця 3

Нормативні показники за шкалою «Монетарні установки та цінності»

№	Групи та категорії досліджуваних	Кількість	Сер. вік	Сер.	Ст.від х.
1	Підозрювані та засуджені неповнолітні (СІЗО)	25	14,2	3,92	2,10
2	Військовослужбовці строкової служби (курсанти)	62	19,9	5,79	1,97
3	Учні професійно-технічних навчальних закладів	182	17,1	4,66	2,21
4	Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування	67	15,7	3,79	2,21
5	Студенти вищих навчальних закладів (ВНЗ)	397	19,7	4,57	2,44
6	Учні сільських з/о закладів	76	13,6	4,17	2,09
7	Учні з/о закладів нового типу (гімназії, ліцеї)	189	14	4,96	2,28
8	Всі учні міських з/о навчальних закладів I-III ступеня	432	14	4,65	2,55
9	Учні 6-х класів з/о закладів I-III ступеня	118	11,6	4,51	2,23
10	Учні 7-х класів з/о закладів I-III ступеня	103	12,8	4,33	2,18
11	Учні 8-х класів з/о закладів I-III ступеня	145	13,7	5,10	2,16
12	Учні 9-х класів з/о закладів I-III ступеня	151	14,9	5,07	3,09
13	Учні 10-х класів з/о закладів I-III ступеня	96	15,9	4,20	2,22
14	Учні 11-х класів з/о закладів I-III ступеня	84	16,7	5,06	2,61
15	Учні-члени Малої академії наук України (8-11 класи)	27	15,3	3,4	2,20
16	Молоді вчителі з/о навчальних закладів	56	22,9	4,79	2,22
17	Повнолітні-засуджені (виправна колонія)	28	23,5	5,20	2,29
18	Всі досліджувані чоловічої статі (хлопці)	678	16,5	5,31	2,43
19	Всі досліджувані жіночої статі (дівчата)	866	16,1	4,18	2,31

Як показали отримані нами результати діагностики, зміст та рівень монетарних установок та цінностей суттєво залежать як від індивідуальних особливостей, так і від гендерних, соціальних і вікових особливостей (рис.1).

Примітка: трикутником позначені молоді вчителі-початківці (22-24р.р.), колом-засуджені з виправної колонії (22-26р.р.)

Рис. 1 Рівень монетарних установок та цінностей різних соціально-вікових категорій (груп)

Відносно низькі показники мають підлітки з дитбудинків та притулку (3,79 бали), підозрювані та засуджені неповнолітні (3,92), підлітки сільських шкіл (4,17). Для цих соціальних груп гроші є менш значущим чинником. Високі показники мають військовослужбовці строкової служби (курсанти) (5,79), учні-гімназисти (4,96), учні 11-х класів (5,06) і повнолітні засуджені (5,20), які перебувають у виправній колонії.

Фактор має *гендерну детермінацію*: значущими є відмінності між хлопцями та дівчатами ($t = 2,91$, при $p < 0,005$). Це підтверджує наявність за t -критерієм Стюдента статистично значущих відмінностей між групою дівчат 11-16 років та хлопців 11-16 років ($t = 3,53$, при $p < 0,05$), між групою дівчат 17-20 років та хлопців 17-20 років ($t = 2,45$, при $p < 0,005$). В усіх випадках хлопці (5,31) більш орієнтовані на матеріальне забезпечення, ніж дівчата (4,18).

Взаємодію факторів вікової та гендерної детермінації підтверджує наявність за t -критерієм Стюдента статистично значущих відмінностей між групою хлопців 17-20 років та дівчат 11-16 років ($t = 4,91$, при $p < 0,001$), і навпаки ($t = 2,51$, при $p < 0,05$). Найбільші відмінності виявлено між учнями закладів нового типу та курсантами, з однієї сторони, та учнями ПТУ ($t = 2,7-2,9$, при $p < 0,05$) і підлітками, які мають специфічні умови соціалізації (Сізо, дитбудинки, притуки), з іншої ($t = 4,5-6,9$, при $p < 0,001$). Найбільш суттєві відмінності виявлено між учнями 7-х класів загальноосвітніх шкіл, підлітками з дитбудинку, підлітками СІЗО та дітьми з сільських шкіл (які мають низьку інструментальну мотивацію), з однієї сторони, та курсантами з іншої (всі на рівні 0,001).

Отже, результати діагностики підлітків, які перебувають у специфічних умовах соціалізації (СІЗО, дитбудинки) та тих, що проживають у селі дають підстави припускати, що причини їх низької інструментальної мотивації пов'язані з фрустрацією відповідних потреб. Адже, низька інструментальна мотивація є реакцією на нестачу можливості відчути себе матеріально спроможним, ефективним суб'єктом монетарних відносин, відчуття того, що життя некероване, неконтрольоване і непередбачуване.

З метою визначення *вікових особливостей* всі досліджувані були розподілені на декілька груп: молодший (12-13 рр.) та старший (14-15 р.) підлітковий вік, ранній юнацький вік (16-18 рр.) та юнацький вік (19-20 рр.) (вікова категорія 21-25 років використовувалася для уточнення основної динаміки) (рис.1). *Поєднання двох факторів* (вікового і соціального) показує, що: 1) з віком значення матеріальних цінностей зростає; 2) низьке значення матеріальних цінностей притаманно учням – членам Малої академії наук, підозрюваним та засудженим неповнолітнім, що перебувають у слідчому ізоляторі та дітям – сиротам у віці 14-18 років.

З метою визначення *детермінації виявлених закономірностей* ми застосували метод двофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA). Виявлено залежність між рівнем монетарних цінностей за шкалою «Монетарні установки та цінності» (вертикаль) і локусом контролю (на малюнку по горизонталі позначено низький, середній, високий рівень інтернальності) (рис. 2).

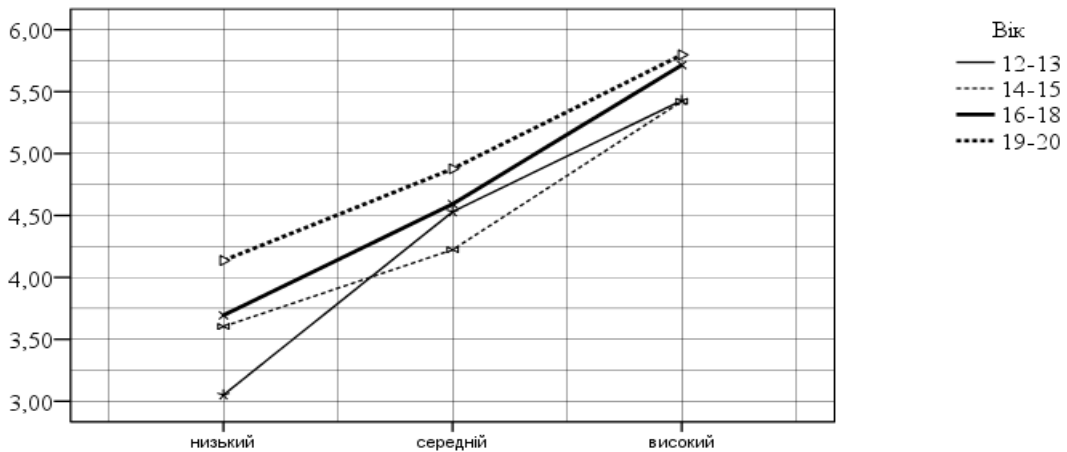

Рис. 2. Зв'язок рівня монетарних установок та цінностей та рівня інтернальності-екстернальності

Підвищення орієнтації на гроші у всіх вікових групах пов'язане із підвищенням екстернальності (чим вище зовнішній локус-контроль і безособовий локус каузальності, тим вищим є значення монетарних цінностей і навпаки). Найбільш чітко ця тенденція представлена у групі молодших школярів (11-13 років) ($p < 0,001$).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отримані результати відображують соціокультурні тенденції становлення нового покоління молоді, яке прагне зробити кар'єру, забезпечити себе матеріально, добитися незалежності, ствердитися у власних очах та очах оточуючих. Це прагнення молоді до кар'єри та матеріального забезпечення є своєрідною відповіддю на зниження рівня життя, зростання соціальної нерівності; обмеження можливостей соціального просування і самореалізації. Виділення фактору як компоненту базових переконань сучасної молоді України свідчить про суперечливі тенденції її особистісного зростання, адже високий рівень монетарних цінностей (зовнішня мотивація активності) корелює з екстернальністю та низьким психологічним благополуччям.

Особистісна значущість монетарних установок та цінностей у підлітково-юнацькому віці зумовлена гендерними, віковими та соціальними чинниками. Підвищення особистісної значущості монетарних установок та цінностей у підлітково-юнацькому віці нерозривно пов'язане з їх перетворенням в ціль і мотив життєдіяльності, що потребує спеціальної уваги психологів та педагогів.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни: [монография] / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 300 с.
2. Александрова Л.А. Субъективная витальность как личностный ресурс [Электронный ресурс] / Л.А. Александрова // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2011. – № 3 (17). – Режим доступа: <http://psystudy.ru>.
3. Дейнека О.С. Экономическая психология. Учебное пособие / О.С. Дейнека. СПб.: Санкт-Петербург, 2000. – 160 с.
4. Капустин А.А. Отношение различных социальных групп к деньгам: Автореф. дис.канд. психол. наук / А.А. Капустин. – Ярославль, 2001. – 25 с.
5. Нікітіна О.П. Дослідження психологічних компонентів ставлення до грошей в юнацькому віці / О.П. Нікітіна // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2010. – Вип. 33. – С. 175-183
6. Семенов М.Ю. Особенности отношения к деньгам людей с разным уровнем личностной зрелости: Автореф. дис... канд. фил. наук / М.Ю. Семенов. – Ярославль, 2004. – 22 с.
7. Фенько А.Б. Дети и деньги: особенности экономической социализации // Вопросы психологии. – 2000. – №2. – С.94-102.
8. Сидоренко Е.В. Мотивационный тренинг / Е.В. Сидоренко. – М.: Речь, 2005. – 240 с.
9. Шамне А. В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці / А. В. Шамне. – Київ: Інтерсервіс, 2015. – 489 с.
10. Lynn M. Restaurant tipping: a reflection of customer's evaluations of a service / M. Lynn // Journal of Consumer Research 1991. – Vol.18. – P. 438-448.
11. Furnham A. The psychology of money / A. Furnham, M. Argyle. New York: Routledge, 1998. 324 p.
12. Tang T. The meaning of money revisited / T. Tang // J. of Organizational Behavior, 1992. No 13. P. 197-202.

References translated and transliterated

1. Abul'hanova-Slavskaja K. A. Strategija zhizni [Strategies of life] / Ksenija Aleksandrovna Abul'hanova-Slavskaja. – M. : Mysl', 1991. – 300 s.
2. Aleksandrova L.A. Sub#ektivnaja vital'nost' kak lichnostnyj resurs [Subjective vitality as a personal resource] [Jelektronnyj resurs] / L.A. Aleksandrova // Psihologicheskie issledovanija: jelektron. nauch. zhurn. – 2011. – N 3 (17). – Rezhim dostupu: <http://psystudy.ru>.
3. Dejneka O.S. Jekonomicheskaja psihologija [Economic psychology]. Uchebnoe posobie / O.S. Dejneka. SPb.: Sankt-Peterburg, 2000. – 160 s.
4. Kapustin A.A. Otnoshenie razlichnyh social'nyh grupp k den'gam [The ratio of different social groups to money]: Avtoref. dis.kand. psihol. nauk / A.A. Kapustin. – Jaroslavl', 2001. – 25 s.
5. Nikitina O.P. Doslidzhennja psihologichnih komponentiv stavlennja do groshej v junac'komu vici [Investigation of the psychological components of the attitude towards money in adolescence] / O.P. Nikitina // Visnik HNPU im. G.S. Skovorodi. Psihologija. – Harkiv: HNPU, 2010. – Vip. 33. – S. 175-183
6. Semenov M.Ju. Osobennosti otnoshenija k den'gam ljudej s raznym urovnem lichnostnoj zrelosti [Features of the attitude to the money of people with different levels of personal maturity]: Avtoref. dis... kand. fil. nauk / M.Ju. Semenov. – Jaroslavl', 2004. – 22 s.
7. Fen'ko A.B. Deti i den'gi: osobennosti jekonomicheskoy socializacii [Children and money: features of economic socialization] // Voprosy psihologii. – 2000. – №2. – S.94-102.
8. Sidorenko E.V. Motivacionnyj trening [Motivational training] / E.V. Sidorenko. – M.: Rech', 2005. – 240 c.
9. Shamne A. V. Teorija ta praktika psihosocial'nogo rozvitku u pidlitkovo-junac'komu vici [Theory and practice of psychosocial development in adolescence and adolescence] / A. V. Shamne. – Kiïv : Interservis, 2015. – 489 s.
10. Lynn M. Restaurat tipping: a reflection of customer's evaluations of a servic / M. Lynn // Journal of Consumer Research 1991. – Vol.18. – P. 438-448.
11. Furnham A. The psychology of money / A.Furnham, M. Argyle. New York: Routledge, 1998. 324 p.
12. Tang T. The meaning of money revisited / T. Tang // J. of Organizational Behavior, 1992. No 13. P. 197-202.